

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında vətənpərvərlik motivləri

Kamil Adışirinov

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Şəki filialı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

(055) 624-12-29

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nəsr və dramaturgiya azmanı İlyas Əfəndiyev müqayisə edilməz sənətkardır. “Qüsürsüz” cəmiyyətin sovet ideologiyasının təsiri altında olan qüsurlu ədəbiyyatında bu həmişəyaşar sənətkar əlli yeddi illik bir yaradıcılıq yolu keçmiş, milli ədəbiyyatı disident mövqedə dayanaraq yeni mövzu və ictimai məzmunla zənginləşdirmişdir. XX əsr ədəbiyyatımızda nəsr və dramaturgiya sahəsində onun qədər yaradıcılıq fonduna malik ikinci bir sənətkar yoxdur. Onun yüksək vətənpərvərlik hissləri ilə yoğrulmuş yaradıcı qələmindən altı roman- “Söyüdlü arx”, “Körpüsalanlar”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, “Geriyə baxma, qoca”, “Üçatılan”, beş povest- “Kənddən məktublar”, “Aydınlıq gecələr”, “Torpağın sahibi”, “Qaçaq Süleymanın ölümü”, “Xan qızı Gülsənubərlə tarzən Sadıqcanın nağılı”, qırx yeddi hekayə, yetmiş beş məqalə və iyirmi bir dram əsəri çıxmışdır. Uzun illər ədibin əsərlərinin təbliğatçısı olmuş bir şəxs kimi deyə bilərəm ki, XX əsr ədəbiyyatımızda İlyas Əfəndiyev qədər oxucu qəlbinə yol tapan, əsərləri mütaliə edilən ikinci yazıçı yoxdur. Bunun yeganə səbəbi isə onun yaradıcılıq üslubunun sadəliyində, əsərlərinin dil şirinliyindədir. Əsərlərini oxuduqca oxucunun gözləri qarşısında vətəninin qədim və zəngin tarixi ilə öyünən, onun bu günü və gələcəyini düşünən, söz incisi mədəninin xəzinədarı olan milli ruhlu bir yazıçı canlanır. Elə bir yazıçı ki, siyasiləşmiş ədəbiyyatın meydan sürdüyü bir zamanda belə heç bir mötəbər kürsünü qəbul etməyib, hətta partokratianın simvolu olan kommunist partiyasının biletini cibində gəzdirməkdən imtina edərək qələmi ilə qalqa xidmət etməyi hər şeydən üstün tutmuşdur. Yazıcının elə bir əsəri yoxdur ki, orada vətənpərvərlik quşu qanad çalmamış olsun. Onun istər yazılı, istərsə də şifahi folklor ünvanlı əsərlərində bu quş dövrə vurur.

Məlumdur ki, gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi zamanın aktual problemdir. İlyas Əfəndiyevin bədii irsi əsil vətənpərvərlik tərbiyəsi örnəkləridir. Onun folklor görüşlərinin təsəccümü olan “Qarı dağı”[3], “Apardı sellər Saranı”[3], “Qəhrəman ilə Bülbülün nağılı”[3] və s. kimi əsərlərində bu motivlər qüvvətli verilmişdir. Düzdür, yazıcının folklor görüşləri folklorşünas G. V. Şükürova tərəfindən geniş monoqrafik aspektdə tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatçı ağır araşdırmanın nəticəsi kimi sanballı bir əsər ərsəyə gətirmişdir. Lakin tədqiqatın obyektini çoxcəhətlilik kəsb etdiyindən müəllif yazıcının vətənpərvərlik tərbiyəsi məqsədlərini araşdırmamışdır.

İlyas Əfəndiyevin vətənpərvərlik məqsədləri “Qarı dağı”[3] hekayəsində özünü daha qabarıq göstərmişdir. Elə folklora, doğma xalqının şifahi söz sənətinə bağlılıq müəllifin vətənpərvərliyindən xəbər verir. Ədib yazılarının birində qeyd etmişdir ki, uşaq vaxtı eşitdiyim nağıllar, əfsanələr uzun illər boyunca mənimlə olmuşdur. “Qarı dağı” hekayəsinin ideyası düşməne nifrət, Ballı qarının şəxsində yurda, vətənə məhəbbət, bağlılıq hisslərini ifadə edir. Bu hekayədə folklorun ən yaxşı xüsusiyyəti- vətənpərvərlik, xalqın, vətənin mənafeyini hər şeydən üstün tutmaq aydın boyalarla öz əksini tapmışdır. Hekayənin məzmununda qeyd olunur ki, qəddar və zalım şahın basqını nəticəsində şəhər viranəyə çevrilir. Zalım vəzir Taygöz Yusifin əmri ilə yeddi mindən artıq şəhər əhalisi qılıncdan keçirilib məhv edilir. Gəlinlər ərsiz, analar oğulsuz qalır. Qəddar şahın yeganə oğlu Məliktacın xəstələnməsi xəbəri vətənpərvər Ballı qarını düşməndən intiqam almağa səsləyir. O, hökmdara oğlu Məliktacı sağaltmaq arzusunu bildirmək üçün onun hüzuruna getdikdə elin- “ Eh, Ballı qarı imansız oldu”[3, s.43] qınağı ilə üzleşir. Lakin onun məqsədi başqadır. O, qaniçən düşməndən intiqam almaq üçün zəhərli otlardan şərbət hazırlayıb hökmdara və oğlu Məliktaca içirdib onları zəhərləyib öldürür. Bu cür intiqamalma yurdun müqəddəslik pirini-Qarı dağı yaradır. Müəllif düşmənin bu vəhşi hərəkətini aşağıdakı kimi təsvir edir: “Taygöz Yusifin əmri ilə qarını öz otağına qoyub qarını bağladılar. Sonra qoşun əhlinin hər biri onun koması üzərinə bir at torbası torpaq tökdü. Günün axırında günəşin son işığı Savalanın zirvəsindəki buludlarda saralıb sönən zaman qarının koması üstündə böyük bir təpə qalxdı. Sonra yağan yağışlar onun torpağını bərkitdi. Gələn bahar təpədə sarı tikanlı boz qanqallar bitdi. Təpəyə “Qarı dağı” dedilər[3,s.45].

Hekayənin məzmunu, xüsusilə Ballı qarının üzərinə daş-torpağın atılması epizodu İlyas Əfəndiyevin folklor biliyinin dərinliyini sübut edir. Bu torpaqatma epizodu sübut edir ki, müəllif qəhrəmanlıq sənəmlərimiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanının mükəmməl bilicisidir. Çünki bu dastanlarla tanış olan oxucu görür ki, “Kitabi- Dədə Qorqud”un “Bamsı Beyrək...” boyunda ərə getməyə hazırlaşan Banu Çiçəyin gəlinlik gəcavəsinin daşa basılması üçün yola daş yığılıb[5]. Eyni buna oxşar epizod “Koroğlu” dastanının “Durna teli”, yaxud “Koroğlunun Bağdad səfəri” qolunda da diqqəti cəlb edir. Koroğlu dəliləri ilə bircə əsir alınmış Eyvazı, Dəmiçioğlunu, Bəlli Əhmədi azad etmək üçün Bağdada gedərkən yolda dəlilər dara çəkildəndən sonra onların üzərinə daş atmağa tələsən bir kişiye rast gəlir[6,s.133]. “Qarı dağı” hekayəsində verilən bu oxşar varislik xətti İlyas Əfəndiyevi yurdunun şifahi söz sənətinə sonsuz sevgili, məhəbbətli bir folklor bilicisi kimi ovucuya sevdirmək haqqı verir.

Yazıcının “Apardı sellər Saranı”[3] hekayəsində də vətənpərvərlik notları qüvvətlidir. Burada da düşməne olan nifrət hissi vətənpərvərliyin aparıcı xəttidir. El gözəli Sara, el igidi Xançobanın sevgilisidir. Lakin ona yadelli bir şahın nəzəri yetirilir. Lakin qızın atası-vətənsevər Soltan qızını yadelliyə vermək istəmir və zorla əlindən alınacaq qızını qolları üzərinə alıb iti axan çaya tullayır.

Yurda olan bağlılıq hissi, doğma övlada olan məhəbbət hissində qalib gəlir. Əsərdə müəllifin: "...O zaman ata, balasını iki qolları arasına alıb, çaya tulladı. Sular öz həmdəmini bağrına basıb, sürətlə axdı"[3,s.29]-təsviri oxucunun qəlbində azğın düşməyə nifrət hissini alovlandıran təsvir təsiri bağışlayır. Təhlilini verdiyimiz hekayələrin hər ikisində fəth hökmdarlara xalqın nifrəti İlyas Əfəndiyevin qələmində ümumiləşdirilmişdir. Xalqın təmsilçiləri olan Ballı qarı da, Soltan da əsərlərin məzmunundan gördüyümüz kimi, özlərini vətəninin əsil sahibi hesab edərək üzərlərinə qılıncla gəlmiş düşməyə qarşı dönməz və amansızdırlar. Biri Vətən naminə öz canını, digəri isə öz doğma balasını qurban verir.

İlyas Əfəndiyevin "Xan qızı Gülsənubərlə tarzən Sadıqcanın nağılı"[3] povestində də yurda bağlılıq telləri möhkəmdir. Əsər ad etibarilə müəllifin musiqi sənətinə vəqifliyini oxucuya diktə edir. Digər tərəfdən əsərdə tarzən Sadıqcan obrazı və onun dilindən süzülən vətənpərvərlik kəlmələri müəllifin məqsədlərinin təsdiqidir. Tarzən Sadıqcanın dialoqunda verilən:- "Xanım,...mən subay olduğum zaman bizi İran şahının sarayına, böyük bir toyu aparmağa dəvət etmişdilər. Toy qurtardıqdan sonra əlahəzrət şah özü mənə təklif elədi ki, qalım şah sarayında çalım. Mən əlahəzrətə dərin təşəkkür edərək dedim: "Əlahəzrət, mən Qarabağsız çala bilmərəm, istəsəm də, çala bilmərəm. Mənim canım ordadır"[3 ,s.275]-sözləri Sadıqcanın var-dövlət, şan-şöhrət düşkünlüyündən uzaq bir adam olduğunu, bütün canı, qanı ilə doğma yurdu Qarabağa bağlılığını, Vətəninə seydiyi təsdiqləyir. Həmçinin müəllifin qələmində qədim və dilbər Qarabağın təsviri əsərə müasir ideya tərəvətliliyi gətirir. Görkəmli ədib haqqında xatirələrində Əkrəm Qaflanoğlu onu Qarabağ vurğunu olan bir vətənpərvər yazıçı kimi xatırlayaraq yazır: "...böyük ədibdə öz xalqının hər bir fərdinə qarşı çox böyük təəssübkeşlik hissi vardı. Qarabağ hadisələri onu rahat buraxmırdı. Qarabağın, onun görkəmli şəxsiyyətlərinin həyatından yazdığı əsərlər zaman keçdikcə Azərbaycan ədəbiyyat xəzinəsinin əsas qiymətli incisinə çevriləcək....Son yazısı da yenə Qarabağ haqqında idi: "Qarabağ şikəstəsi"[7 ,s.290].

Yazıçını Azərbaycan xalqının taleyi ilə bağlı nəsrində düşündürən problemlər dramaturgiyasında da öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan onun "Xurşidbanu Natəvan" və "Şeyx Xiyabani" dramları diqqətçəkicidir. Bu əsərlərin hər birində xalqımızın taleyi və birliyi məsələsi bir problem kimi qoyulmuşdur. Birinci dramda əsas fonu Xurşidbanu Natəvanın həyatı təşkil etsə də, müəllif Qarabağ xanlığının XIX əsrin birinci yarısındakı süqutunun ağrılarına böyük ürək ağrısı ilə qələmə almışdır. Əsərdə dramaturq uzaqgörənliklə Qarabağda yuva salmış mənfur erməni fitnəkarlığını da verməyi unutmamış, sovet ideologiyasının təqib və təhqir xofu vətənpərvər yazıçını ermənilərin vətənimiz üçün bir təhlükə olduğunu açıq şəkildə verməkdən çəkindirmişdir. Lakin məğrur dramaturq əsərin mənfi surətlər qalareyasına daxil etdiyi Ter-Vahan surətini erməni riyakarlığının, yataqlıq və fitnəkarlığının ümumiləşdirilmiş obrazı kimi vermişdir. Dramaturqun əsərdəki

vətənsəvərlik ruhunu Natəvanın əsərin əvvəlində ifadə etdiyi bir fikirlə başa düşmək olur. O, baş qəhrəmanın monoloqunda deyir: “Əgər bu dünyada xoşbəxtlik deyilən bir həqiqət varsa, o da yalnız insanın öz vətəninə, öz mənliliyinə, öz ləyaqətinə sanlı olmasındadır”. Deməli, yazıçıya görə hər bir insan Vətəni sevməli, onu qorumaq, mənlilik və ləyaqətini hər şeydən uca tutmalıdır.

Yaradıcılığının bütün mərhələlərində yazıçını vətənimizin bütövlüyü düşündürmüş, bu düşüncələrin bədii həlli onun bir sıra əsərlərində öz işartılarını göstərsə də, “Xeyx Xiyabani” əsərində öz kəskin həllini daha qabarıq şəkildə tapmışdır. Bu əsər təkcə məzmun və ideya baxımından deyil, tarixi xronoloji aspektdən də Azərbaycan xalqının tarixi birliyi probleminə həsr edilmiş ilk əsər kimi də böyük önəm daşıyır. Sovet dönəmində Cənubi Azərbaycanda baş verən Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatına uzun müddət “izm”lərin təsiri ilə dini don geyindirilmiş, hərəkatın milli xarakteri örtbasdır edilmişdir. Əslində bu hərəkat Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətin təsiri ilə azadlıq alovu kimi Cənubi Azərbaycanı bürümüşdü. Əsər vətənpərvərlik hisləri ilə doludur. Vətən, Azərbaycan sevgisi Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin əsas idealıdır. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin vaxtilə ifadə etdiyi: “Azadlıq ağacı o zaman bar verir ki, bu ağac gərək gəncliyin qızıl qanı ilə suvarılsın”- sözləri 1920- ci ildə mənfur ermənilər Azərbaycan torpaqlarına soxulan zaman Azərbaycan gəncliyini düşməyə qarşı mübarizəyə səsləyən bir şüara çevrilmişdi. İlyas Əfəndiyevin Azərbaycan xalqının birliyi və taleyi ilə bağlı vətənpərvərlik hisləri təkcə bu əsərində deyil, “Unuda bilmirəm”, “Məhv olmuş gündəliklər”, “Büllur sarayda” kimi dram əsərlərində də əsas ideya kimi qoyulmuşdu.

İlyas Əfəndiyevin əsərlərində vətənpərvərlik motivləri axtarmaq axtarıcılıq və ceçicilik məharəti tələb etmir. Müəllifin bütün əsərləri bu mənəvi xəttin daşıyıcısıdır. Hansı növdə yazılmasından asılı olmayaraq onun bütün əsərlərində bu motiv vardır. Ədibin müharibə illərinə qədərki dövddə yazmış olduğu hekayələrində vətənpərvərlik motivlərindən danışarkən ədəbiyyatşünas Əkbər Ağayev yazır: “...1945-ci ilə qədər yazılmış hekayələri əhatə edən “Aydınlıq gecələr” İlyas Əfəndiyevin nəsr sahəsində sürətlə inkişaf etdiyini, sənətkarlıq cəhətdən irəlilədiyini göstərən bir kitabdır. Buradakı “Durna”, “Sən ey qadir məhəbbət”, “Kiçik bir poema”, “Qoça tarını çaldı” hekayələrində Vətən uğrunda vuruşan sovet adamlarının böyük fədakarlığı, onların xalqımıza və doğma yurdumuza bəslədikləri sonsuz məhəbbət bütün rəngarəngliyi ilə əks etmişdir. Bu hekayələrdə insanın Vətənə olan eşqi və şəxsi məhəbbəti birləşir, cəbhə ilə arxa arasındakı mənəvi əlaqələr bədii təhlildən keçir, onları fədakarlığa və qəhrəmanlığa sövq edən qadir məhəbbətin böyük qüdrəti tərənnüm olunur”[1,s.230].

İlyas Əfəndiyevin cəbhə həyatına dair yazmış olduğu hekayələrində vətənsəvərliyin və psixoloji halların təsviri etibarilə ən maraqlı əsərlərindən biri “Yarımqıq qalmış portret haqqında mahnı”[3]hekayəsidir. Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində kor olmuş Elmarın və onun sevgilisi

Güllərin həyatının böyük ictimai mənasını, onların öz xalqlarına, Vətənə bəslədikləri məhəbbəti və bu məhəbbət naminə yaşayib yaratmaq eşqini gözəl əks etdirmişdir.

Görkəmli şair İlyas Tapdıq “Bir gözəl görüşün həsrəti”adlı məqaləsində İlyas Əfəndiyevi vətənpərvər bir yazıçı kimi səciyyələndirərək yazır: “Geriyə baxma,qoca”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”....kənd mühitində yaşayan soydaşlarımızın keçmişini, gələcək arzularını bədii sözün gücü ilə açıb tökən sənət nümunələridir. Hər hansı bir əcnəbi-xarici ölkə vətəndaşı İ. Əfəndiyevin əsərlərini oxusa, ölkəmiz, xalqımız haqqında dolğun ensiklopedik bilik əldə etmiş olar. Və azərbaycanlıların adət və ənənələri, bu xalqın tarixi taleyi,torpağa münasibəti haqqında əsil həqiqətləri, bu xalqın gözəl ürəyini, ucalığını öyrənə bilərlər”[7 ,s.299].

Ümumiyyətlə, İlyas Əfəndiyev vətənpərvərlik ruhlu əsərləri ilə Azərbaycan nəsrində və dramaturgiyasında elə bir gül çələngi miras qoyub getmişdir ki, onun ətri, rayihəsi Azərbaycan ədəbiyyatının varlığı boyunca oxucularının qəlbini və ruhunu oxşayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan sovet yazıçıları (ədəbi portretlər).Bakı: Azərneşr, 1958, 261s.
- 2.Ələkbərov. S. Folklorda estetik və əxlaqi fikirlər.Bakı: Gənclik, 1978, 75 s.
- 3.Əfəndiyev. İ.Seçilmiş əsərləri: Üç ciddə. Cild I.Bakı: Avrasiya-Press,2005, 280 s.
- 4.Əfəndiyev. İ. Seçilmiş əsərləri. Üç ciddə. Cild.III.Bakı: Avrasiya-Press, 2005, 448 s.
- 5.Kitabi-Dədə Qorqud/ tərtib edənİ.Əlizadə.S., Zeynalov. F. Bakı: Maarif, 1988,
6. Koroğlu.Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2005, 552 s.
- 7.Yaddaşın boy çiçəyi: İlyas Əfəndiyev haqqında xatirələr.Bakı: “Qərənfil” nəşriyyatı, 2006,452 s.

Açar sözlər: hekayə, roman, vətənpərvərlik motivləri, folklor görüşləri.

Ключевые слова: рассказ, роман, мотивы патриотизма, фольклорные встречи

Key words: a story, a novel, patriotic motives, folklore outlook

Камил Адыширинов

Тема патриотизма в творчестве Ильяса Эфендиева

Резюме

В статье Камиля Адыширинова под названием «Тема патриотизма в творчестве Ильяса Эфендиева» в литературных и в фольклорных взглядах писателя исследуются мотивы патриотизма. Автор для того чтобы дать комментарий теме, ставит интересные вопросы из примеров прозаических произведений писателя.

Kamil Adishirinov

The patriotic motives in Ilyas Afandiyev's creative active

Summary

The patriotic motives in the writer's literary and folklore outlook are investigated in Kamil Adichirinov's article named "The patriotic motives in I Afandiyev's creative activity" The author deals with the interesting problems of the samples of the writer's prose works in order to give explanation of the theme.